

Доц. д-р Тодорка Атанасова, гл. ас. д-р Венета Гайдарджиева,
доц. д-р Надка Костадинова

РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКОТО СЕЛСКО СТОПАНСТВО - ПОУКИ И ПЕРСПЕКТИВИ

Посочени са и са анализирани някои основни причини, довели до отхвърляне на тоталитарното управление и до преход от централнопланирана към пазарна икономика. На тази база са открити основните тенденции за развитие на българското селско стопанство в началото на XXI век. Направените изводи са насочени към търсене на пътища и конкретни предложения за неговото интегриране към европейското като възможност за устойчивото развитие на отрасъла в рамките на ЕС.

JEL: Q12; Q15

Присъединяването на България към ЕС от началото на 2007 г. е сериозно предизвикателство за развитието на националната икономика и най-вече на българското селско стопанство, което до голяма степен е изостанало технологично, а производствено-икономическите му резултати са с пъти по-ниски от тези в останалите европейски държави. Това са малка част от трудностите, с които предстои да се справяме, за да постигнем равнопоставено партньорство с тези държави. Проблемите, произтичащи от осъществяването през последните няколко десетилетия реформи, провокират към изследване и анализ на процесите, които генерират промените,¹ а оттук могат да се открият и някои нови тенденции за развитие на отрасъла.

Основни проблеми в развитието на селското стопанство на България до 1989 г.

Перманентните опити за реформа на икономическите механизми по време на тоталитаризма са безспорно доказателство за изчерпване на възможностите на плановата икономика. Тези опити започват в началото на 60-те години на XX век и продължават до края на 80-те години с окончателния крах на системата. Икономическите реформи са насочени към трансформиране на централизираната планова икономика в пазарна, но без да се променя политическата система. Именно нежеланието за нейното изменение доведе до неуспеха на предприетите мерки, защото тяхната реализация изисква смяна на действащия модел на стопанска и политическа организация на обществото.

Пример в тази посока е приетият в началото на 1989 г. на Указ № 56 *За стопанската дейност*,² който като идеи за реформиране на системата има ясно

¹ Информационни източници при анализа са официалната статистическа информация на МЗХ, НСИ, Европейската комисия (ЕК), Система за агропазарна информация, София (САПИ ООД), Система за земеделска счетоводна информация, София (СЗСИ), нормативни документи, информация, събрана от собствени наблюдения и изследвания, както и такава на други наши и чуждестранни автори.

² Държавен вестник, 13 януари 1989, бр. 4.

очертана позитивна роля. След 35 години опити за усъвършенстване на централнопланираната икономика се достига до сериозни стъпки за преосмисляне на социалистическите икономически принципи, за либерализация на икономиката и въвеждане на пазарни механизми. Указът регламентира и превръща тези решения в официална политика. Правят се отделни корекции в обществената собственост и се търсят възможности за равнопоставеност на видовете собственост, които само частично успяват.

Приема се и Указ № 922 *За ползване на земята и осъществяване на селскостопанската дейност*,³ който регламентира новата концепция за развитие на селското стопанство в края на 80-те години, но в условията на обща икономическа криза на системата съществена промяната и тук не настъпва.

През първите 20 години от налагането и развитието на социалистическата система в българското селско стопанство се извършват редица положителни промени, изразяващи се главно в уедряване на производството, механизмиране на трудовите процесите, създаване на условия за внедряване на науката и редица други технологични предимства, но успехите са мимолетни. Първопричина за негативните резултати в края на 80-те години на XX век е деформацията на кооперативните ценности, които генерират антисоциални функции. Юридически българското селско стопанство се утвърждава и развива при спазване на частната собственост върху земята, която се реализира чрез рента в ТКЗС. (Това е разликата от съветския модел, при който частната поземлена собственост се отменя, но българските политици не могат да отстоят този модел.) Практически обаче се осъществява същинска експроприация на частната собственост (земя, инвентар, добитък). Насажда се nihilism към труда и резултатите от него чрез премахване на частната инициатива и на адекватното възнаграждение. В България кооперативното движение се налага драстично, с грубо икономическо насилие, което на места достига до произвол. Постепенно са ликвидирани материалната заинтересуваност и кооперативната демокрация. С уедряването на ТКЗС окончателно се обобществява земята и кооперативната собственост става социалистическа. Реорганизацията към концентрация на аграрните структури след 1970 г. като АПК, ПАК, НАПК (1976)⁴ все повече канализира единната държавна политика в селското стопанство.⁴ Вследствие на тези промени се създава голям бюрократичен апарат в новите структури, развива се интензивна планово-отчетна дейност, поражда се отчуждение от по-тежкия и непривлекателен земеделски труд, рязко намалява относителният дял на лицата, заети непосредствено с производствена работа.

Общо извършените процеси на концентрация и специализация в българското селско стопанство през годините на централизирано управление

³ Държавен вестник, 23 май 1989, бр. 39.

⁴ Иванов, Р., М. Маринова, М. Друмева. Стопанска история на България. Свищов, 1994, с. 329-330; 333.

водят до количествени резултати, но в качествено отношение те пораждат немалко проблеми:

Разрастват се мащабите на химизация и мелиорация, внедряват се нови сортове растения и породи животни. Неоспорим е фактът, че в края на 80-те години животновъдството се характеризира с висока степен на концентрация и специализация. Средният размер на кравефермите е от 359 крави, а максималният - до 500 крави при общ брой от 1320 кравеферми. Подобна е тенденцията и при другите видове животни. През периода до 1990 г. българското животновъдство създава 5 породи в говедовъдството, 1 - в биволовъдството, 8 - в овцевъдството, 1 - в козевъдството, 3 - в коневъдството, 2 - в свиневъдството и 3 хибрида в същия подотрасъл, както и 1 порода и 6 хибрида в птицевъдството. В същото време обаче съгласно изискванията на плановата икономика в животновъдството се поддържат определените по план брой животни, а средната им продуктивност, съпоставена с тази на развитите страни, е значително по-ниска.

Макар че през 1983 г. в селското стопанство работят 15 100 агрономи, 4849 зоотехници, 4153 ветеринарни лекари, изградена е система от научно-изследователски институти и опитни станции с грижа за възхода на земеделieto, производствено-икономическите резултати са незадоволителни. Това налага сериозна финансова ангажираност на държавата за изпълнението на плановите показатели и задоволяването на обществените потребности. Тази тенденция в развитието на селското стопанство не се променя, тя се запазва до началото на 90-те години и въпреки предприетите политико-икономически мерки проблемите не се решават, а се задълбочават. Неизбежна се оказва потребността от осъществяване на цялостна общественно-икономическа реформа, която да промени икономическия модел на държавно управление, за да се преодолеят проблемите не само в отрасъла, но и в цялата страна.

Основни фактори, повлияли върху реформата в селското стопанство (1989 - 2006 г.)

Сложността на осъществявания от 1989 до 2006 г. преход е съчетана с неяснота по отношение на крайните резултати от трансформацията. В същото време реформите към пазарна икономика и демокрация у нас нямат съществена стойност - целта се оказва трудно достижима. В икономическата литература тя се дефинира като *“системен, комплексен, динамично изменящ се и взаимосвързан процес* (не само в икономиката, но и в политиката и правото), *насочен към създаване на институции, правила и норми за изграждане на нови стопански системи*”.⁶ В понятието “пазарна икономика” се влага съдържание, което определя промяната в посока от централизирано, през социално пазарно стопанство до неолиберално. Тези три типа пазарно

⁶ Иванов, Р., М. Маринова, М. Друмева. Цит. съч.; Икономика на България – накъде и как! (дискусия). - Икономическа мисъл, 1990, N 5, с. 3 и сл.; Леонидов, А. Към икономическата теория на трансформацията. Проблеми на икономиките в преход. С.: Изд. “Парадигма”, 2000, с. 149.

стопанство предполагат различен подход към прехода, различно разпределение на тежестта и на постигнатите резултати от трансформацията. Налага се да се осъзнае значението на реформите, така както са формулирани от В. Ойкен⁷ - в посока към "установяването на частната собственост и на конкуренцията" в неразделна връзка.

Оказва се, че в началото на 90-те години на XX век пред обществото и националната икономика, в т.ч. пред селското стопанство, стоят някои въпроси, чиито отговори не са толкова лесни: Какво е необходимо да се промени в аграрните отношения, кога и как, за да се изпълни една от основните цели на прехода - изграждане на нови форми, на икономически жизнени селскостопански предприятия. Възстановяването на собствеността върху земеделската земя като основен фактор за производство и икономическа основа на новоизградените предприятия става съществена част от аграрната реформа, целяща повишаване на мотивацията на трите персонажа в социалната подсистема на тези предприятия – собственик на земеделска земя, стопанин (предприемач-арендатор) и наемен работник.

В този смисъл реформата в българското селско стопанство започва без ясно формулирана стратегия за нейното реализиране и се осъществява с поглед назад към историята. Заражда се идеята за реставриране на съществуващата преди Втората световна война в страната частна поземлена собственост, характеризираща се с дребни семейни стопанства с голяма разпокъсаност на земята и ниска степен на техническа въоръженост на аграрното производство. Популяризира се мисълта за създаване и у нас на фамилни ферми от вида на тези в Западна Европа, САЩ и др.

Същевременно съществуващата деформация в аграрните отношения в резултат от централизираното планово управление на българското селско стопанство, огромната преразпределителна роля на бюджета, наложилата се пълната заетост на работната сила, както и лошите трудови навици са част от историческите дадености, повлияли върху характера на първоначално приетия Закон за земята, а по-късно и върху еволюцията на аграрната реформа. В основата на нейната реализация стоят три взаимно свързани процеса: *възстановяване на собствеността върху земеделската земя* (поземлена реформа); *ликвидация на старите форми на предприятия* (ТКЗС и агрофирми) и *създаването на нови* (фамилни стопанства, еднолични търговци, дружества и др.), базирани на частната собственост върху средствата за производство.

По своя характер провежданата поземлена реформа е непозната дотогава в българската история, което по-късно се превръща и в основна причина за допуснатите грешки при нейната реализация. Въпреки че съществува известен опит в другите реформиращи се държави от Централна и Източна Европа - възстановяването на собствеността върху земеделската земя е основна част от

---

⁷ Ойкен, В. Основные принципы экономической политики. Москва: Изд. "Прогресс" 1995.

аграрните реформи и свързаните с тях законодателни актове в бившата ГДР, Полша, Чехия, Унгария, Словакия, Словения и др., в това отношение тези страни изпревариха България. Например приетият след обединението на Германия Закон за реформата на селско стопанство извежда на преден план собственика като най-заинтересуван от положителния изход от трансформационните процеси и не позволява структурните промени в отрасъла да се осъществят от външни лица.⁸ Аналогичен подход е използван и в Чехия, където също не беше допуснато раздробяване на земята и физическо ликвидиране и разграбване на активите на старите производствени предприятия.⁹ Натрупаният в тези страни опит не беше използван и поземлена реформа в България следваше свой “уникален” ход. Тя се осъществи на принципа “проба и грешка”. Доказателство са десетките промени в Закона за собствеността и ползването на земеделските земи (ЗСПЗЗ), които се наложиха, за да отговорят на редица обективно възникнали в хода на реформата проблеми. Закъснялото приемане на основни закони, свързани с поземлената собственост - Закона за арендата на земеделските земи (1995), Закона за подпомагане на земеделските производители (1995), както и липсата на други, върнаха в българското селско стопанство с десетилетия назад, отдалечавайки го от съвременните технологични методи за производство, използвани в развитите страни. Не бяха на нужното равнище и обратните връзки между практиката и компетентността на управленските органи, вземащи решения за наложилите се мероприятия и подобряване на изпълнението им.

В края на 2000 г. поземлената реформа в страната почти приключи, но същото не може да се каже за проблемите, които тя породила. По данни на отдел Агростатистика на МЗГ през 2004 г. 73% от земеделска земя са частна собственост, 22% - общинска и 5% - държавна, но поради големия брой собственици налице е силна раздробеност на земята (вж. фиг. 1). Оказва се, че най-голям е броят – 501.7 хил. (75.4% от всички изследвани селскостопански производители), които стопанисват под 1 ха използвана земеделска площ (ИЗП), а едва 5.1 хил., или само 0.8% от всички земеделски производители, стопанисват над 50 ха ИЗП. В същото време 78.9% от общата ИЗП в страната (2278.9 хил. ха) се стопанисва от 0.8% от изследваните земеделски производители, докато 75.4% от аграрните производители у нас стопанисват само 6.6% от ИЗП (192.6 хил. ха). Общо обработваемата земя е 3.3 млн. ха, или 61.8% от ИЗП, като 70% от нея са концентрирани в три района: Североизточен, Северен Централен и Южен Централен. Угарите възлизат на 0.4 млн. ха (13.4% от обработваемата земя);¹⁰ постоянните пасища и ливади заемат 1.8 млн. ха (34% от ИЗП), а трайните насаждения – 0.2 млн. ха (4% от ИЗП).

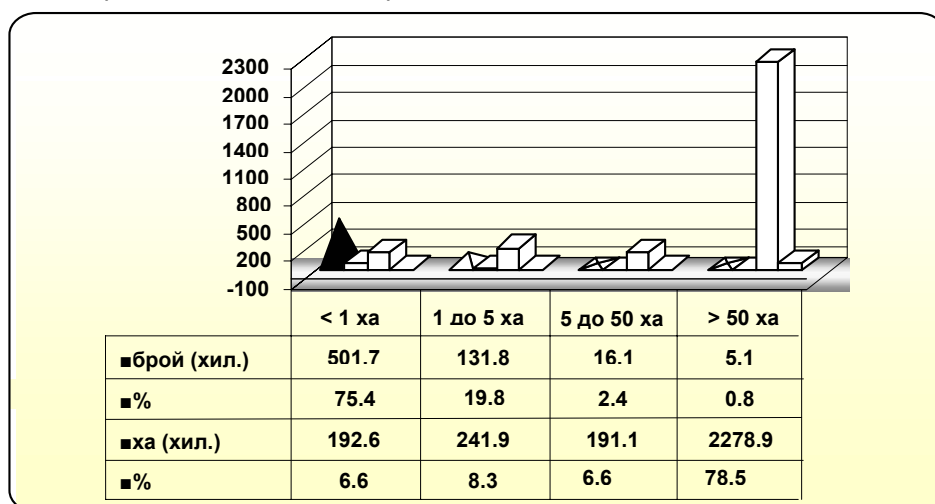
⁸ Anpassungsgesetz, 1992. Bundesministerium fuer Landwirtschaft Deutschland. Bonn.

⁹ Tschechische Landwirtschaft'94. 1994. Herausgeber, Ministerium fuer Landwirtschaft der TR.

¹⁰ Угарите са част от обработваемата земя, включена в сеитбооборота, независимо дали се обработват или не, която не дават никаква реколта през селскостопанската година.

Фигура 1

Брой селскостопански производители и ИЗП, относителен дял

Източник. МЗГ. Агростатистика, 2003.

Сега средният размер на земеделския парцел у нас възлиза едва на 0.6 ха, но в същото време той варира по райони в зависимост от естествените условия и вида на отглежданите култури от 0.3 ха в район Смолян до 3.0 ха в район Добрич.¹¹ Ликвидирането на уедреното земеделие по време на прехода доведе до раздробяване на земеделската земя в България на близо 12 млн. парчета, в резултат от което общият обем на селскостопанска продукция спадна 4 пъти спрямо този от началото на реформите. Близо 70% от собственици на земеделска земя живеят и работят в градовете, докато 35% от селското население няма никаква поземлена собственост.¹² Разпокъсаността на земеделската земя създава големи трудности пред дългосрочните инвестиции в отрасъла, използването на съвременна почвообработваща и прибираща земеделска техника, подобряването на почвеното плодородие, за трайните насаждения и др. Нуждата от мерки за комасация на земята е очевидна.

Възможност за преодоляване на силната раздробеност на земята у нас поради големия брой собственици, част от които не желаят да я стопанисват, е отдаването ѝ под аренда, Арендуването има широка социална основа в селските райони. Арендаторите или аграрните предприемачи са трайно заетите в сектора. Една част от тях са някогашни механизатори, специалисти в растениевъдството

¹¹ МЗГ. Дирекция "Поземлени отношения", 2006.

¹² По изчисления на Атанасова, Т. Дисертационен труд, 2001, с. 100-103 и данни на НСИ за хода на поземлената реформа в страната от 1993 г. до 2000 г.

и животновъдството, които използват своя опит в уедреното аграрно производство. По данни на Системата за агропазарна информация (САПИ ООД, София) за периода 2001-2005 г. в България са сключени 775 538 арендни договора за 17.574 хил. дка земя. Едновременно с това се формира и пазарът на земеделска земя. За същия период са осъществени 226.2 хил. продажби на 2.546 млн. дка земя. От посочените статистически данни става ясно, че уедряването на земеделската земя у нас чрез арендуване и продажба е бавен и нелек процес, но е подходяща алтернатива на комасацията, чието реализиране изисква много повече време и финансови средства.

В процеса на трансформация в селското стопанство в България съществено влияние върху състоянието и бъдещото му развитие оказва и извършената през 1992-1993 г. ликвидация на старите производствени предприятия (ТКЗС, агрофирми и др.). Чрез нея трябваше да се осъществи разпределението на останалите средства за производство освен земеделската земя - машини, животни, сгради и инвентар на собствениците. По този начин се разчиташе да се ускори преходът към пазарно ориентирано селското стопанство. В първоначално приетия през 1991 г. ЗСПЗЗ въпросът за ликвидацията на старите форми на селскостопански предприятия не съществуваше. С новоприетите изменения в закона и Правилника към него - &12 и 13 от преходните и заключителни разпоредби, беше регламентирано преустановяването на дейността на старите производствени предприятия.¹³ Приетите нормативни разпоредби прекратиха дейността на общите събрания и другите органи за управление на обявените в ликвидация производствени предприятия, като функциите, правата и задълженията на управителните съвети на ТКЗС се предоставиха на назначен от областния управител, а по-късно от министъра на земеделието нов орган - ликвидационен съвет. Така реструктурирането на производствените единици в българското селско стопанство започна по начин, различен от този в другите бивши социалистически страни - Източна Германия, Чехия и Унгария. У нас чрез законодателно-нормативните актове и разпоредби се пренебрегнаха правата на собствениците на земя и имущество в тези предприятия. Ликвидационните съвети не бяха орган, избран от притежаващите капитал в тези предприятия, които единствено могат да решават каква да е съдбата и кой да се разпорежда със собствеността им. Вместо ускоряване на приватизационните процеси в отрасъла се стигна до значително унищожаване на важни за стопанската дейност производствени фактори.

По данни на НСИ за периода 1990 -1999 г. броят на тракторите в страната се съкращава с 95%, а на комбайните - с 90%; унищожени са мелиоративните съоръжения и сега действат едва 1/20 от тях. Използването на азотни, фосфорни и калиеви торове на 1000 дка обработваема площ намалява общо с 68%, в резултат от което средният добив от декар спада при пшеницата с 27%,

¹³ Държавен вестник, бр. 34 от 1992; изм. ДВ, бр.72, 1993; Постановление №65 на МС за изменение и допълнение на Правилника към ЗСПЗЗ.

при ечемика - с 34%, царевичата за зърно - с 23% и т.н. Изклани са и значителна част от продуктивните животни, при което броят на кравите намалява с 35%, на свинете - с 60%, на овцете - с 62%, а на птиците - с 51%. Общо инвестициите в селското стопанство са спаднали с 80%.¹⁴ Налице са нови условия, макар и не дотам благоприятни, за да започне изграждането на разнообразни по правен статут частни аграрни предприятия.

Наблюдават се разлики не само в правноорганизационния статут, но и в размера на новосъздадените вследствие на структурните промени в селското стопанство предприятия - физически и юридически лица. Към първата категория се отнасят най-напред земеделските производители, които осъществяват главно производствена дейност и съгласно Търговския закон нямат задължение за създаване на фирма и не се смятат за търговци. На следващо място в тази категория влизат предприятията на едноличния търговец (ЕТ), които са производители на аграрна продукция, и сдруженията, изградени на основата на Закона за задълженията и договорите. Предприятията-юридически лица в селското стопанство са аграрните кооперации и различните по вид търговски дружества. На табл. 1 е отразен броят на отделните видове селскостопански производители според правноорганизационния статут на осъществяваната от тях производствена дейност за последните две изследвани години: 2003 и 2005. Преобладаващ е броят на селскостопанските производители-нетърговци пред останалите видове предприятия - физически и юридически лица.

Таблица 1

Показатели, характеризиращи селскостопански производители в България за 2003 и 2005 г.

Правноорганизационен статут	Брой		Използваема земеделска площ				Среден размер, дка	
			хил. дка		% от ИЗП			
	2003 г.	2005 г.	2003 г.	2005 г.	2003 г.	2005 г.	2003 г.	2005 г.
<i>Физически лица</i>								
Производители-нетърговци	661 340	515 300	8770	8796.8	30.22	30.29	13.2	17.07
Еднолични търговци	2976	2158	3405	3408.6	11.73	11.73	1144.2	1579.5
Сдружения и др.	353	234	460	454.3	1.59	1.56	1303.1	1941.4
<i>Юридически лица</i>								
Аграрни кооперации	1992	1525	11 684	11 693.1	40.26	40.25	5865.5	7667.6
Търговски дружества	1339	1312	4699	4691.9	16.20	16.15	3509.3	3576.1
Общо с ИЗП	668 000	520 529	29 018	29 044.7	100.00	100.00	43.6	55.8
Производители без ИЗП	12 000	14 084						
Общо селскостопански производители	680 000	534 613						

Източник: МЗГ. Агростатистика, 2003 – 2005; собствени изчисления.

През 2003 г. предприятията-юридически лица (аграрни кооперации и търговски дружества), притежаващи земя, са 3331, а през 2005 г. намаляват с

¹⁴ Статистически справочник, 1995 – 2001. С., НСИ.

14.8% (2837). Макар и по-малко на брой, те обхващат 56.4% от ИЗП на земеделските производители, включени в преброяването през 2003 и 2005 г.,¹⁵ и са с нарастващ среден размер на ИЗП - от 5865.5 дка (2003 г.) на 7667.6 дка (2005 г.) за кооперациите и съответно от 3509.3 на 3576 дка за търговските дружества. Аграрните кооперации имат основен принос за формирането на брутна добавена стойност на селското стопанство през първите години на прехода към пазарно стопанство. През 2003 г. в България има 1992 кооперации, които обработват 40.26% от ИЗП, а през 2005 г. те намаляват с 467, или с 23.4%. Обработваната от тях земя обаче е само с 9.1 хил. дка по-малко, а средният им размер се увеличава с 30.6%.

През 2003 г. по-голяма част от селскостопанските производители у нас имат правен статут на физически лица – 664.6 хил. (производители-нетърговци, ЕТ, сдружения и др.). Сред тях преобладават предимно малки стопанства - нетърговци, като 99% притежават под от 5 ха ИЗП, или средният им размер възлиза на 13.2 дка (сравни фиг.1 и табл. 1). От всички тях за целите на Програмата за развитие на селските райони като полупазарни (41 573 бр.) са дефинирани стопанства на физически лица с размер от 1 до 4 икономически единици,¹⁶ които покриват изискванията за плащане на единица площ и/или за необлагодетелствани райони, чиито собственици са на възраст до 60 години. Те обработват само 4% от ИЗП на производителите, включени в преброяването през 2003 г., и имат среден размер от 29 дка. През 2005 г. броят на производителите-нетърговци спада с 22.1% (или със 146 040), като от тях отговарящите на определението “полупазарни” се редуцират на 34 500. За сметка на намаляване на числеността на тази категория земеделски производители у нас, макар и бавно, се наблюдава увеличение на средния им размер с 3.87 дка (2005 г.)

Наличието на все още значителен брой малки земеделски стопанства у нас се дължи на няколко основни фактора:

¹⁵ Преброяването на земеделските стопанства не е обхванало стопанствата, чиито размер е по-малък от заложения праг. Общата ИЗП, обхваната от преброените земеделските стопанства, е 2.9 млн. ха, от които 92.1% обработваема земя, 3.7% - пасища и ливади и 3.5% - трайни насаждения.

¹⁶ Една икономическа единица е равна на 1200 EUR получени годишни приходи от аграрното производство. Математически тя се изчислява като коефициент, след като общата стандартна разлика на аграрното предприятие се раздели на 1200 EUR. Той показва потенциала на стопанството. Икономическият размер позволява сравнение на стопанства с различни специализации, където физическият размер (средна площ, брой животни и т.н.) не носи достатъчно информация. Стопанствата се групират според броя на икономическите единици в десет класа за размер (от I до X). В I клас са най-малките стопанства с размер до 2 икономически единици. Стопанствата от 2 до 16 икономически единици са групирани в класове от II до VI, а големите (над 16 икономически единици) - в класове от VII до X Тази методика за определяне на икономическите размери на земеделските производители е в основата на всички мерки на новата Оперативна програма за развитие на селските райони и на нейна база ще се диференцират кандидатстващите за финансиране. Тя се прилага във всички страни от ЕС.

Първо, част от тези стопанства съществуват с цел осигуряване на допълнителни доходи на пенсионери или на хора, заети постоянно в други отрасли на икономиката. Собственици на 55% от тях (367 хил.) са в пенсионна възраст. Обяснението на този факт е, че земеделието в селските райони е традиционен поминък и българските семейства нерядко произвеждат голяма част от продуктите, които консумират.

Второ, друга част от малките стопанства се поддържат от хора, които не са намерили възможности за алтернативна трудова заетост. Такива стопанства имат значителен принос за намаляване на безработицата, но в същото време те са неефективни от гледна точка на модерното земеделие. Тази работната сила ще преустанови земеделската си дейност, когато възможностите за заетост в другите сектори на националната икономика се подобрят.

Трето, повечето земеделските производители бяха изправени пред големи трудности в периода на преход към пазарна икономика. Те нямаха достатъчен достъп до кредити и възможности за професионално обучение, а много от тях започнаха своята дейност с ограничени ресурси и знания. Очаква се в резултат от икономическия растеж и по-големите перспективи за работа в други отрасли на икономиката броят на полупазарните, а оттам и общият брой на земеделските стопанства в България да спадне значително. Въвеждането на плащания на единица площ също може да доведе до намаляване на броя на стопанствата с по-малко от 1 ха ИЗП. Подобни тенденции вече се превръщат в реалност – това се доказва от проучването на структурата на земеделските стопанства през 2005 г. (вж. табл. 1).

От посочените резултати се вижда, че маломерността на аграрното производство при значителната част от производители у нас е не само препятствие за осъществяване на модерно земеделие, но и сериозен проблем при евроинтеграцията на отрасъла. При съпоставяне на средния размер на ИЗП от едно селскостопанско предприятие в ЕС-15 преди приемането на десетте нови членки през 2004 г. се оказва, че само в Гърция този размер е 41 дка и е под средния за България (сравни табл. 1 и 2). При сравнение на същия при новоприетите членки на Съюза се установява, че единствено Малта и Кипър (съответно 10 и 35 дка) имат значително по-малки средни размери на ИЗП при един производител спрямо същия показател у нас. Въпреки това е неправилно да се прави съпоставка с тези две островни държави, тъй като те имат значително по-малка обща ИЗП спрямо нашата. По различно е положението при сравнение с гръцкото селското стопанство. Като член на ЕС от 1981 г. Гърция ползва финансовата подкрепа и редица преференции, предоставени ѝ от Общата аграрна политика на Съюза и има гарантиран пазар за произведената растителна и животинска продукция. Освен това малкият среден размер на ИЗП при един земеделски производител в България се свързва и с наличието на голям брой аграрни предприятия. В сравнение с Дания, Финландия, Швеция, Австрия или Словакия, Литва и Чехия, притежаващи почти същия общ размер на ИЗП, у нас има няколко пъти по-малко аграрни структури (табл. 2).

Таблица 2
 Основни показатели, характеризирани състоянието на селското стопанство на страните от ЕС, десетте новоприети държави, България и Румъния за 2003 г.

Държава	Използваема земеделска площ (ИЗП), хил. ха	Брой, земеделски производители	ИЗП на производство, дка	Заети в селското стопанство, в т.ч. горско стопанство и рибовъдство		Производство на 1 ха ИЗП, EUR	Разхода на 1 ха ИЗП, EUR	Печалба на 1 ха ИЗП, EUR	Отн. дял на аграрната продукция в БВП, %	Отн. дял на вноса на аграрна продукция от общия внос, %	Отн. дял на износа на аграрна продукция от общия износ, %	Баланс износ-произв., млн. EUR	Тренд на цените на аграрната продукция, %
				Брой, хил.	Отн. дял, %								
1. Белгия	1 392	54 000	254	4892	1925	2966	1925	1925	1.0	8.9	9.3	2 576	2.0
2. Великобритания	16 352	281 000	574	1445	689	756	689	689	0.7	9.2	5.9	-16 086	1.4
3. Дания	2 641	412 000	547	3080	1945	1945	1135	1135	0.6	10.7	17.6	4 918	2.0
4. ФРГ	17 008	41 282	412	2370	1447	923	2111	2111	0.7	8.3	4.9	-11 285	-0.1
5. Гърция	3 897	950 480	41	654	2930	819	1067	1067	5.4	11.2	22.7	-1 716	5.0
6. Испания	25 270	1 805 000	140	934	1628	561	1040	1040	3.6	8.3	14.6	4 752	4.1
7. Франция	29 430	614 000	453	1 042	4.3	2176	1136	1040	2.0	8.1	11.4	11 060	2.3
8. Ирландия	4 370	135 000	323	113	6.4	1374	780	592	1.9	8.8	12.5	6 105	1.4
9. Италия	15 097	2 695 800	56	1 040	4.7	2902	975	1927	2.2	9.4	7.2	-5 681	3.3
10. Люксембург	128	3 000	523	5	2.4	2070	1102	969	0.5	9.5	5.7	-689	1.9
11. Холандия	1 924	86 000	235	218	2.7	10423	5659	4764	2.0	11.4	17.7	19 689	1.4
12. Австрия	3 374	706 800	53	204	5.5	1681	874	807	1.2	6.7	6.1	-613	1.7
13. Португалия	3 745	75 000	299	126	12.2	1649	769	880	2.5	11.2	6.7	-2 777	2.3
14. Финландия	2 246	68 000	461	111	2.5	1532	1027	505	0.6	7.3	3.0	-2 680	0.7
15. Швеция	130 004	7 922 880	765	6 487	4.0	2203	1061	1142	7.6	6.2	6.2	-493	2.0
1. Естония	796	45 000	35	17	6.3	543	323	220	2.2	9.7	5.0	-355	-1.9
2. Кипър	136	77 000	63	75	5.2	4765	1654	3110	3.7	12.2	34.2	-292	5.1
3. Словения	509	72 000	298	130	8.4	1859	1177	760	1.6	6.5	3.9	-355	4.4
4. Словакия	2 236	11 000	10	4	6.0	695	536	158	1.2	5.2	3.3	-392	3.3
5. Малта	11	2 178 000	70	2 485	2.5	1200	573	627	1.6	10.5	3.1	-237	2.1
6. Полша	16 136	141 000	102	146	18.2	729	469	261	2.3	6.0	8.1	202	-1.2
7. Латвия	1 582	279 000	91	276	14.6	356	223	133	2.1	12.3	7.3	-383	2.8
8. Литва	2 531	49 000	669	212	18.7	482	316	166	2.6	7.9	10.2	-44	-3.7
9. Чехия	3 674	5 865	152	10 082	4.5	800	565	236	1.1	5.6	3.6	-988	-2.1
10. Унгария	5 326*	680 000	44	767	5.4	952	619	333	2.7	7.5	7.5	1 309	1.2
ЕС - 25	163 479	10 775 653	152	10 082	5.2	1910	946	964	1.6	6.4	6.5	-2 159	1.7
България	5 326*	680 000	44	767	25.6	613	363	213	8.7	6.3	10.8	115	-1.0
Румъния	14 819	3 530	37.7	726	345	381	381	381	11.2	6.1	10.3	641	-1.0

Източник: Доклад на ЕК за състоянието на селското стопанство на страните, кандидатстващи за пълноправно членство в ЕС, 2003; собствени изчисления; ИЗП, посочена от МЗГ. Агростатистика, в резултат от преброяването на земеделските производители, 2003.

Въз основа на съпоставените показатели, отразени в табл. 2, по-нататък последователно се открояват някои от основните проблеми, които съпътстват развитието на българското селско стопанство и го отличават от европейското:

● *Относителен дял на заетата работна сила в отрасъла*

В значителна степен с посоченото се обяснява и по-малкият относителен дял на заетите в селското стопанство както в старите, така и в новите страни-членки, който е средно 5.2% за ЕС-25. Изключение правят само Гърция – 16.3%; Португалия – 12.2%; Полша – 18.2%; Литва – 14.6% и Латвия – 14.6% (2003 г.). В България този дял е значително по-висок - в отрасъла продължават да са заети 25% от трудоспособното население. Този висок относителен дял говори за ниска производителност на труда, дължаща се на незадоволителната техническа осигуреност на производството и слабата професионална подготовка на работещите в него, които не съответстват на европейските изисквания.

● *Техническа осигуреност на аграрното производство*

Това е важен показател за степента на механизация и интензивността на използване на ИЗП. Съпоставката на общо наличните трактори показва, че през 2003 г. те са 54.45 хил. (50.7 хил. от 40-100 kw и само 3.7 хил. над 100 kw) спрямо 53.7 хил. през 1989 г. Следователно е налице незначително увеличение, и то само с 1.4%, но над 99% от наличните колесни трактори са на възраст над 7 години.¹⁷ От отношението на броя на заети в отрасъла към този на използваните трактори може да се установи степента на техническа осигуреност на аграрното производство. Оказва се, че за 2003 г. у нас на 23.1 заети се пада един трактор, докато във Франция съотношението е 1.3:1; Италия – 1.4:1; Германия 1.7:1; Гърция 3.7:1; Румъния 12:1 и т.н. (1999 г.). Според изследване на Иринчев на 1000 ха обработваема площ в Италия се падат 156 трактора, в Германия – 86, във Франция – 66, в Гърция – 63, в Румъния – 17, а в България едва 9.18

Българските аграрни предприятия разполагат и с най-малък общ брой комбайни на единица площ, засята със зърнено-житни култури, спрямо другите европейски страни. По данни на Агrostатистика към МЗГ през 2003 г. в страната има общо 6916 комбайна, или един комбайн трябва да прибира по 2328 дка зърнено-житни култури. В свое изследване М. Бобева констатира, че на 1000 ха зърнено-житни култури се падат 5.5 комбайни в Гърция и Румъния, 14 в Италия, 42 в Германия и т.н.¹⁸ Тук може да се добави, че голяма част от наличните комбайни са морално остарели - например през 2001 г. само 6.8% са на възраст до 8, а 68.7% - над 12 години. Всички тези факти неоспоримо доказват много по-

¹⁷ Преброяване на земеделските стопанства. НСИ и Агrostатистика на МЗГ, 2003, с.10 и 18; Котева Н. Състояние и проблеми на техническата осигуреност в земеделското производство. - Икономика и управление на селското стопанство, 2004, бр. 5, с. 45-50.

¹⁸ Иринчев, Д. Наситеност с трактори, комбайни и работна сила в земеделието на България и някои европейски страни за периода 1961 – 1999 г. - Механизация на земеделието, 2001, бр. 10, с. 2-4.

¹⁹ Бобева, М. Земеделската техника като основен консуматор на енергия в земеделието. - Механизация на земеделието, 2001, бр. 10, с. 11-14.

слабата техническа снабденост на българското селско стопанство спрямо това на останалите държави в ЕС.

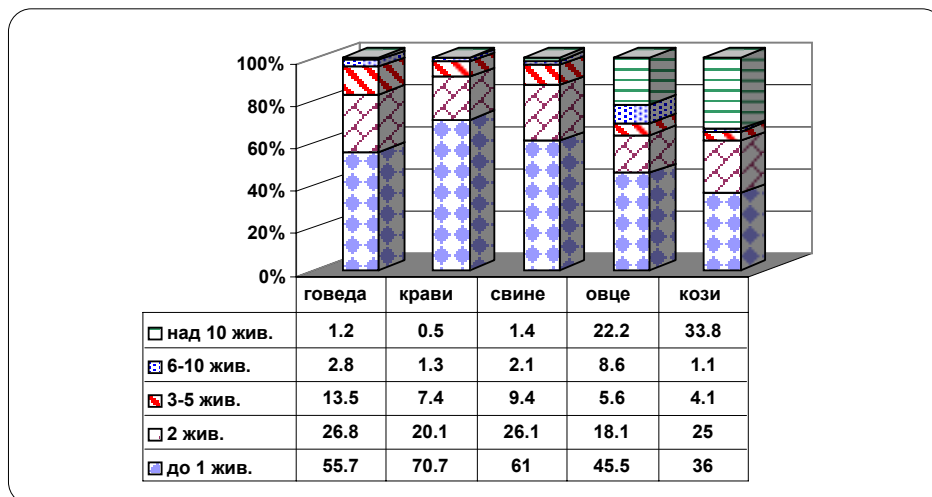
● *Равнище на добивите и продуктивността на селскостопанските животни*

Недостигът и незадоволителните технически параметри на земеделска техника, с която разполагат селскостопанските предприятия, затрудняват сеитбата и прибирането на реколтата. В повечето случаи с това се обясняват ниските средни добиви от декар у нас, които са значително под получените в страните от ЕС. Ако през последното десетилетие в България годишно се получават по 270-290 кг пшеница и 380-400 кг царевица от декар, то в Германия добивът е няколко пъти по-голям - съответно 753 и 665 кг/дка; във Франция – 724 и 890 кг/дка; Италия – 324 и 974 кг/дка и т.н. Средните добиви при тези култури са още по-ниски в аграрните кооперациите и фамилните стопанства, отколкото в капиталовите дружества и ЕТ.

Незадоволителните добиви, както и диспропорциите между заетите с фуражни култури площи и потребностите на животните са останалите причини, довели до рязко намаляване на техния брой и продуктивност. През последните години 90% от наличните селскостопански животни се отглеждат във фамилните предприятия – нетърговци и ЕТ, а останалите - в кооперациите и търговските дружества.

Фигура 2

Относителен дял на притежаваните животни по интервални групи ФП-нетърговци, 2003 г.

Източник. НСИ.

На фиг.2 е отразен броят на отглежданите животни във фамилните предприятия, като при преброяването през 2003 г. се констатира, че 70.7% от тях

имат една крава; 61% - една свиня, 55.7% - едно говедо и 45.5% - една овца. Това е далеч под нивото на отглежданите животни в семейните ферми на страните от ЕС (вж. табл. 3). България е сред държавите, в които на 100 ха ИЗП се отглежда най-малък брой едър рогат добитък (ЕРД) - след нея в Съюза са само Гърция и Унгария, както и Румъния. Анализът на статистическата информация, изследванията на други автори и нашите констатации показват, че във фамилните предприятия-нетърговци млеконадоят при биволиците, овцете, козите е по-висок от средния за страната. При кравите обаче той, както и вълнодобивът при овцете, е значително по-нисък в тях, отколкото в капиталовите дружества, ЕТ и кооперациите. Това се обяснява с примитивните производствени технологии на отглеждане и хранене, дължащи се на ограничените финансови ресурси. Изводът е, че във всички аграрни предприятия в у нас не са достигнати продуктивните възможности, характерни за страните-членки на ЕС.

Таблица 3

Брой селскостопански животни на 100 ха ИЗП
в някои страни на ЕС, България и Румъния, 2003 г.

Държава	Брой селскостопански животни на 100 ха ИЗП по видове			
	ЕРД	Овце	Свине	Птици
Белгия	233		518	2730
Великобритания	679	257	40	985
Дания	70		435	795
ФРГ	86	12	159	711
Гърция	15	231	23	719
Испания	81	94	90	510
Франция	70	34	50	1006
Ирландия	148			
Италия	47	73	56	815
Холандия	210		670	
Австрия	64		102	356
Португалия		156		
Швеция	55		60	256
Полша	36	2	106	328
Чехия	43		98	844
Унгария	14	19	82	631
България	22	79	39	517
Румъния	20	65	34	533

Източник: Доклад на ЕК за състоянието на селското стопанство на страните, кандидатстващи за пълноправно членство в ЕС, 2003; собствени изчисления.

● *Анализ на някои стойностни показатели при новоизградените селскостопански предприятия*

На табл. 2 (колона 6-8) са представени основни стойностни показатели, разкриващи икономическото състояние на новоизградените селскостопански предприятия. Направените разходи за производството на един хектар ИЗП у нас възлизат на 363 EUR, като те са 2.6 пъти под средните за ЕС-25 (946 EUR), и почти колкото в Естония – 323 EUR и Румъния - 345 EUR, но с 140 EUR повече, отколкото в Латвия. Обяснението на този факт е ниската техническа осигуреност на производството и евтината работна сила у нас, както и в останалите три държави. Въпреки това по-ниските разходи не правят по-конкурентна българската аграрна продукция, която в значителна част все още не отговаря на европейските стандарти за качество.

Усредненият размер на получените приходи от хектар в селскостопанските предприятия в България е с 3.2 пъти по-малък спрямо тези в ЕС-25. Отнесено към реализираните приходи от хектар ИЗП, в Холандия той е със 17 пъти по-малък, Германия - 4 пъти, Гърция – 4.7 пъти, Дания – 5 пъти и т. н. Представените резултати още веднъж доказват значително по-ниската производителност на българското аграрно производство в сравнение с европейското. Оказва се, че дори румънското селско стопанство е по-високодоходно от нашето. С увеличаването на доходите и покупателната способност на българското население ще се разшири потреблението на хранителни продукти, но обемът на произвежданата растителна и животинска продукция у нас ще се окаже недостатъчен, за да задоволи нарасналите потребности на вътрешния пазар. Това ще повиши още вноса на аграрни продукти от други европейски държави.

На табл. 2 е отразен и относителният дял на вноса на хранителни продукти от общия, който е едва 6.3%, като е малко по-нисък спрямо реализирания износ – 10.8%. Съществена роля за този относителен дял изиграва и либерализацията на търговията в страната. Първа стъпка в тази посока е споразумението с Европейската асоциация за свободна търговия (ЕАСТ) през 1993 г., а три години по-късно България е приета за член на Световната търговска организация (СТО). За началото на този процес обаче се смята подписването на споразумение за асоцииране към ЕС. Търговските договорености влизат в сила от 1.01.1994 г. Приета е асиметрична схема за либерализация на търговията, според която Съюзът трябва да отвори границите си за български стоки за период от шест години, а нашата страна за европейските - за девет. По отношение на селскостопанските продукти либерализацията е съвсем условна, тъй като се правят малки отстъпки на "хармонична и реципрочна основа", което означава, че за повечето български аграрни продукти ЕС въвежда квотен режим.

През 1999 г. България се присъединява към ЦЕФТА. Така митата на повече от 80% от промишлените стоки се премахват, а за останалите 20%, вкл. за аграрните, този процес продължава до 2001 г. Налага се допълнително да се подпишат споразумения между България и страните-членки за растителната и животинската продукция, с които да се конкретизират видът и размерите на осъществявания аграрен стокообмен.

Съществена роля за състоянието и развитието на селското стопанство през годините на прехода изиграва финансовата политика на държавата спрямо този отрасъл. Възстановяването на обема на производството и повишаването на неговото равнище през следващите години ще се окаже сериозен проблем за селскостопанските предприятия, които трябва да устоят на конкуренцията в рамките на ЕС. За да се справят с това предизвикателство, са необходими инвестиции, с които да се модернизират производствените технологии и да се повишат добивите, продуктивността на животните, качеството на продукцията. Финансовите възможности на по-голямата част от аграрните предприятия обаче са силно ограничени. Един от основните проблеми, възпиращи развитието и модернизацията на българското селско стопанство е достъпът до кредит. Едва през последните години търговските банки започват да предлагат специални кредитни продукти за малките и средните предприятия, вкл. за земеделските стопани, но въпреки това получаването на кредит остава основен проблем, който ограничава техните инвестиции. Показателни са данните от табл. 4, от която се вижда, че относителният дял на предоставените от търговските банки кредити в лева за селското стопанство за 5-годишен период не надвишават 4.0% (2001), а през 2002 г. те са едва 2.7%, докато валутните кредити имат най-висок дял през 2004, но той е едва 1.1%.

Таблица 4

Размер и относителен дял на кредитите, предоставени от търговските банки на селскостопанските предприятия за периода 2000-2004 г.

Кредити по години	2000 г.	2001 г.	2002 г.	2003 г.	2004 г.
Стойност на кредитите за селското стопанство, млн. лв.	48.2	62.8	58.7	118.4	164.6
Относителен дял от общите кредити в страната, %	3.9	4.0	2.7	3.2	2.9
Валутни кредити в селското стопанство, млн. лв.	10.5	12.2	22.3	35.0	74.8
Относителен дял на валутните кредити за селското стопанство, %	0.4	0.5	0.7	0.9	1.1

Източник. ДФ "Земеделие", 2005.

С приемането на Закона за подпомагане на земеделските производители през 1995 г. е изграден ДФ "Земеделие". Една част от предоставените средства фондът дава като субсидии, друга като целеви кредити и покрива изцяло или

отчасти лихвени проценти, предоставя гаранции и поема поръчителство пред финансови институции.²⁰ Широко разпространено е мнението, че преференциално предоставяните финансови средства по програмите на ДФ “Земеделие” са недостатъчни и значително под равнището на тези, които получават аграрните производители в ЕС. Но в условията на валутен борд и строги ограничения в страната те бяха основен инструмент на финансовата политика в земеделието.

В същото време малък е броят на селскостопанските предприятия, които са получили финансови средства по програма САПАРД, голяма част от които остават неуспорени. Тази европейска програма има значителен принос в изграждането и модернизиранието на селското стопанство в България. За период от седем години са разработени 2833 проекта на стойност 2547.8 млн. лв., като от тях 1605 са одобрени в направление “Инвестиции в земеделски стопанства”, възлизащи на стойност 928.8 млн. лв. Същите са получили 36.5% от цялата финансова помощ. В края на януари 2007 г. от тях са реализирани 71.2%, които са близо 72% от всичките завършили до този момент проекти в страната, финансирани по САПАРД.²¹

На основата на направения анализ се налагат следните основни изводи:

- Вследствие допуснатите грешки при осъществяване на аграрната реформа от началото на 90-те години на XX век сега в България рушат милиони декари земя, унищожени са голяма част от напоителните системи, сградния фонд, изклани са елитни животни и т.н. В същото време повечето бивши социалистически държави преодоляха проблемите в реструктурирането на селското си стопанство, успяха да запазят равнището си на производство и да изместят нашите традиционни земеделски продукти на външните пазари.

- Съществуващата организационна структура в българското селско стопанство в началото на новия век се характеризира с преобладаващ брой маломерни фамилни стопанства-нетърговци и значително по-малък дял на търговските дружества, кооперациите и ЕТ. Маломерността на производството, съпроводена с ниската техническа осигуреност, са причина за незадоволителната производителност на труда и големия относителен дял на заетите в отрасъла. В резултат от нерационалното стопанисване на земята средните добиви са значително по-ниски от тези на страните-членки на ЕС. Броят на отглежданите животни в едно предприятие е под европейските стандарти, а тяхната продуктивност е много слаба.

- Доходността на производството, измерена на база размер на получените приходи и печалба от хектар ИЗП също е под тази в ЕС. Размерът на вложените производствени разходи е малък, но това не прави българските аграрни предприятия по-конкурентоспособни спрямо европейските. По повечето изследвани показатели все още българското аграрно производство

²⁰ Гл. 2, чл. 12 на ЗПЗП. - Държавен вестник, бр. 96 от 2002.

²¹ Обобщена информация за изпълнението на Програма САПАРД. МЗХ, 2008.

изостава с пъти в развитието си дори спрямо новоприетите 10 държави в ЕС от Централна и Източна Европа, а в отделни случаи отстъпва и на румънското. Тези проблеми съпътстват българското стопанство и слагат своя отпечатък върху неговото развитие и днес. А незадоволителното качество на продукцията ограничава достъпа до западноевропейските страни.

- През целия икономически преход остава неразрешен проблемът за съчетаване на регулиращата роля на държавата и свободата на стопанските субекти. Става ясно, че никакъв успешен икономически модел не може да се пренесе механично. Всяка национална икономика има своя специфика и традиции в стопанската политика и производството. А миналото е важен коректив за предотвратяване на вероятни бъдещи грешки и база за утвърждаване на добри практики. В този смисъл поуките и изводите от миналото са от съществено значение за успешното сегашно и бъдещо развитие на българското селско стопанство.

*

Предимствата на по-ниските цени на земеделската земя и наетата работна сила в съчетание с уникалните природно-климатични условия за производство на редица продукти не са достатъчни за повишаване конкурентоспособността на българското селско стопанство. Без изпълнение на изискванията за стандартизация, сертификация на произведената продукция, без строго спазване на фитосанитарните и ветеринарномедицинските норми при производството е немислимо да очакваме, че българските аграрни продукти ще намерят място на европейския пазар.

В този смисъл основните насоки за развитие на селското стопанство и изградените предприятия в сектора са:

- провеждане на политика за рационализиране размерите на аграрните структури чрез утвърждаване на модерни фамилни предприятия, кооперации и търговски дружества; насърчаване развитието на фамилните земеделски стопанства от полупазарен тип, и постепенното им превръщане в пазарни структури чрез разработване на инвестиционни проекти за петгодишното им развитие и преференциално финансиране. Те трябва да задоволяват не само семейните потребности, но и да издържат на европейския конкурентен натиск;

- преодоляване на раздробяването на земеделската земя, създаване на предпоставки за рационалното ѝ използване и оптимизиране размерите на земеползването у нас чрез дългосрочна аренда и приемане на промени в Закона за наследството и Наредбата за оземляване; подпомагане усвояването на средствата от европейските фондове за финансиране на мерките по линията на общата аграрна политика и поощряване на инвестициите за трайно подобряване състоянието на земеделските земи в посока възстановяване и изграждане на съоръжения за напояване, борба с ерозията и киселяването на почвите и др.;

● стимулиране възстановяването и развитието на такива подотрасли като зеленчукопроизводство, овощарство, лозарство, отглеждане на етерично-маслени култури и др., за които има благоприятни природно-климатични условия и България е традиционен производител, познат на европейския пазар.

Успешното развитие на селскостопанските предприятия изисква извършване на редица неотложни промени в тях. На първо място, те са свързани със стратегиите за развитие на отделните форми на предприятия в отрасъла и засягат главно пазарните позиции на тези с акцент върху отношението към клиентите и конкурентите. По отношение на първата група субекти на пазара изключителна роля през следващите години ще има въпросът, свързан с повишаване на хигиенно-санитарните изисквания за производство и профилактика на заболяванията на растенията и животните. Това е едно от основните условия за повишаване качеството както на растителните, така и на суровите животински продукти като възможност за по-добрата им реализация. Без осъществяването на своевременна модернизация на техниката и технологията на производство, замяната на нископродуктивните сортове и породи, повишаване на професионалната подготовка на работниците, които ги отглеждат, не е възможно да се очаква подобряване на качеството на продукцията. Това важи в еднаква степен за почти всички аграрни предприятия в страната с малки изключения при тези с по-големи икономически размери. Незначителна част от тях инвестират в производството и в повишаване квалификацията на работната сила. Затова селскостопанските предприятия, които отговорят на изискванията на европейския пазар и ще могат да реализират продукцията си там, са все още малко. В останалите маломерни фамилни предприятия, в сдруженията и повечето от кооперациите този проблем не е решен. Главните усилия на техните собственици пред следващите години трябва да се насочат към насърчаване на инвестициите.

Не по-маловажни са промените, насочени към конкурентите на пазара. Все повече се изостря въпросът за внос на традиционни за нашето селско стопанство продукти от съседни държави и от страните в ЕС. Те постепенно изместват българските производители, като ги принуждават да преминат в други сектори или да се откажат окончателно от аграрното производство. За да се преодолее този сериозен за повечето предприятия проблем независимо от тяхната форма и икономически размер, е необходимо да се засили регулативната ролята на държавата. Същевременно трябва да се преодолее и недоверието към сдружаването и обединяването на земеделските производители, като се доразвият вече изградените и се изградят нови икономически обединения на производители на браншови, регионален и национален принцип. Те могат да поемат функциите на производителите по маркетинга и реализацията на продукцията, да ги подпомогнат при изготвяне на инвестиционни проекти, да ги информират за новите възможности за финансова подкрепа, идваща от европейските фондове.

Адаптирането към новите условия, свързани с членството ни в ЕС, налага своеобразна "ревизия" на досегашната производствена структура на предприятията, за да се преодолеят опасностите, които съществуват у нас. Производството на нови аграрни продукти може да предостави нови шансове, но също и да породи известни рискове от загуби. За целта е нужна добра преценка на всяка предстояща промяна в производствената им структура спрямо конкурентите, като така нарастват възможностите за успех на вътрешния и външния пазар. Промяната на количеството и структурата на производство може да се извършва в рамките на три ситуации - изменение в технологията на производство на вече произвеждани аграрни продукти; промяна в сортовия и породния състав на отглежданите култури и продуктивни животни; производство на изцяло нови продукти, които задължително да се анализират предварително относно очакваните резултати. По този начин селскостопанските предприятия могат да осъществят ефективна собствена стратегия и да постигнат устойчивост в бъдещото си развитие. Във връзка с това напълно приемаме постулатът на Иг. Акоф, че започвайки със стратегическата диагностика, преминавайки през поредица от допълнителни стъпки, неминуемо се достига до нови пазари, технологии и възможности, за да се направи предприятието по-устойчиво към промените.²²

Една от възможностите за повишаване степента на приспособимост на селскостопанските предприятия към европейския пазар е да се осъществят промени в организацията на стопанската дейност и отношението към наетата работна ръка. С най-голяма сила това важи за кооперациите и търговските дружества, но може да се приложи с успех и в по-малките фамилни предприятия като ЕТ. Успешно развитие на аграрното предприятие може да се постигне само при наличие на гъвкава и динамична организация на производството и труда. Ако техниката и технологията имат определен срок на морално изхабяване, то този срок при организацията на труда е много по-кратък, тъй като съществуват различни форми за използване на наличните производствени фактори и работната сила. Целта е да се гарантира порационалното им съчетаване, за да се повиши размерът на изхода на системата, респ. печалбата, която е главна предпоставка за бъдещото ѝ устойчиво развитие. Според К. Каменов, М. Паунов и др. подобряването на организацията на труда не се свързва с големи инвестиции, но ефектът, който може да се получи от подобна промяна, е голям.²³

Не на последно място, различен е начинът, по който може да се постигне устойчивост в развитието на аграрните предприятия. При индивидуалните (еднофамилните) необходимостта от устойчивост в развитието им е

²² Вж. Хикман, К. и М. Силва. Съвършенството като цел. С., 1991, с. 11-87; Крейнър, Ст. Ключови идеи в мениджмънта. С., 1998, с. 91-126.

²³ Каменов, К. Мениджмънт. В. Търново: "Абагар", с. 409; Паунов, М. Мотивация за добрите резултати и лоялността на хората, които работим. С.: УИ "Стопанство", 2001, с. 66-68.

по-осъзната. При тях вероятността за нерационално и неустойчиво експлоатиране на ограничените природни ресурси е значително по-малка. Те се използват в онзи капацитет, при който може да се постигне по-дългосрочна жизненост на цялата система и на нейните субсистеми. При дружествените (колективни) форми на селскостопански предприятия по-често интересите, свързани със съхраняването на незаменимите природни ресурси и тяхното възпроизводство се разминават, защото има разграничаване между собственика – притежател на природните ресурси, и арендатора, който ги придобива и употребява за определен период. Тази социално-икономическа фигура има повече интерес да експлоатира природните ресурси в максимална степен, за да извлече от тях по-висока печалба за по-кратко време. Така се унищожават и намаляват качествата на незаменимите природни ресурси. Работникът също използва тези ограничени производствени фактори и в този смисъл рационалното им експлоатиране зависи от неговата мотивация вследствие на въведената организация на труда и форми на заплащане. Следователно правилното формиране на неговия икономически доход е предпоставката, която предполага заинтересуваност от рационалността на тяхното използване.

Нужно е държавните и регионалните институции да създадат условия за безпроблемно и своевременно усвояване на финансова помощ на ЕС - 1593 млн. EUR за периода 2007-2009 г. за повишаване доходите на аграрните предприятия, разпределени под формата на:

- предоставени субсидии на база лв./ха ИЗП по схемата 2007 г. - 120 млн. EUR, 2008 г. – 10 млн. EUR;
- финансови средства за развитие на селските райони - 773 млн. EUR;
- пазарна интервенция и експортни премии в размер на 388 млн. EUR.

В тази посока могат да съдействат и общите мерки, заложили в Националната стратегическа референтна рамка за развитие на България за периода 2007 – 2013 г., както и тези, свързани със селското стопанство и хранителната промишленост.

Силно въздействие върху развитието на селското стопанство през следващите 6 години на първо място ще оказва Европейският земеделски фонд за селско развитие, който ще оперира отделно от трите структурни фонда (Европейския фонд за регионално развитие, Европейския социален фонд и Кохезионния фонд). Важен е фактът, че инвестиционната дейност в селското стопанство, дори и през последните години да показва отделни признаци на съживяване, още не е в състояние да изпълни функцията си на “двигател” за преустройство и модернизиране на отрасъла, главно поради недостига на финансови средства. Чрез разработването на инвестиционни проекти и участието в усвояването на финансовата помощ на ЕС ще се създадат възможности за ускоряване модернизирането на производствените технологии, породите и сортовете. Само така могат бързо да се преодолеят част от основните проблеми, свързани с маломерността и ниската техническа

обезпеченост на отрасъла. Чрез посочените, а и чрез някои други мерки може да се постигне своевременно преодоляване на съществуващите проблеми, приспособяване и интегриране на българското селско стопанство към европейското, което да гарантира устойчивото му развитие в рамките на ЕС.

За аграрните производители остава предизвикателството да прилагат технологии и да осигуряват финансови средства за производството на висококачествена растителна и животинска продукция, гарантираща човешкото здраве, при икономическа целесъобразност и ефективност при ползване на незаменими природни ресурси - почва, вода и въздух, без да възпрепятстват съхранението и възпроизводството им.

Едновременно с технологичното обновяване на аграрния бизнес чрез една от основните приоритетни цели на Структурните фондове - иновации и икономика на знанието, ще се привличат предприемачите за участие в семинари и обучения за повишаване на опита и квалификацията им. Това е начинът, по който те могат да получат знания в сферата на новите технологии в земеделието, маркетинга и мениджмънта, опазването на околната среда и др. Макар по програма САПАРД да имаше подобна практика за повишаване на практическите знания на селскостопанските производители, нейният периметър беше твърде ограничен. През следващите години тази дейност трябва да се превърне в неразделна практика от процеса на технологично обновяване на отрасъла и неговото адаптиране към европейския пазар. Не на последно място, положителното отношение към изискванията на потребителите на аграрни продукти и конкурентите не измества регулативната роля на държавата в лицето на българските институции за подпомагане на предприемаческата инициатива в селското стопанство и преработката на продуктите.

24.IV.2008 г.